

Eesti rahvausundi allikad 1.

Mare Kõiva

Iga rahva usundilugu on omalaadne mosaiik, on osutanud Lauri Vahtre. Ühetaoliste killukestest laotakse iga kord kokku unikaalne ja teistest erinev pilt. Oma olemuselt on usunditeated ja paljud usundilised elamused universaalsed ja laiemalt levinud. Nad sisaldavad üldiseid arhetüüpe, tunnuslikke paljudele kultuuridele. Nii või teisiti muudab ühe rahva usundi eriliseks ja unikaalseks valitud usundiliste stereotüüpide koosseis, järjestus, kontaminatsioonid, tunnus, hinnangud jm.

Usundiloolane peab valima ja tegema üldistuse usaldusväärsetest andmetest, millega ta saab opereerida. Peterburi koolkonna uurija O. Freidenberg on osutanud, et mineviku usundit käsitledes on uurijate käsutuses enamasti küllalt elitaarsete isikute, pigemini usundi formuleerijate pärimus ja kujutelmad. Selle järgi on raske rekonstrueerida, mida uskusid tavalised reakodanikud näiteks Kreekas (Freidenberg 1978), rääkimata mõne konkreetse rühma üksikust esindajast. Eesti usundiuurijate käsutuses on seevastu hulgaliselt külakultuuri esindajate uskumusi, me teame vähem, mida uskusid ja kuidas käitusid linnainimesed ning kahjuks väga vähe ka haritud eestlaste uskumustest.

Vanemad kirjapanekud on paraku sageli anonüümsed ega näita teadmiste kandja isikut, nii et meil on võimatu teada saada, kelle tõekspidamisega on tegemist. Ka on need tekstikeskselt staatilised - eelistavalt on kirja pandud laulude ja juttude tekstid, ka loitsude puhul on tihti puudu rituaalsed selgitused. Tänapäevasele usundi-uurijale olulised kaasaegsete hinnangud ja sotsiaalkultuuriline taust, nagu ka tavandiseosed on jäänud kõrvale. Vähe kirjapanekuid on samuti külakeskkonna silmapaistvate traditsiooni - eeskätt usundi - formuleerijate pärimusest - neid on intervjueeritavate hulgas kasinalt.

Arvukamad eesti usunditeadete kirjapanekud on suhteliselt hilised ning kajastavad pärimuse seisundit 19. sajandi keskpaigast tänini. Varasematest sajanditest pärinevate kirjalike teadete osakaal on tagasihoidlik, mistõttu kujutelmade järjepidevuse ning muutuste jälgimine on keerukas ja tugineb paljus oletustele või seisukohale, et eeldatavasti püsib osa pärimust pikka aega muutumatuna. Olemasolevate andmete alusel on hõlpsam konstrueerida eesti rahvausundi maailmapilt ja selle muutused 19. sajandi keskpaigast tänaseni.

Rahvausundi kujunemist mõjutab looduskeskkond; sotsiaalsed (majanduslikud, demograafilised, rahvastikuränded, sõjad, taudid jm.) mõjurid; keelelised muutused; kultuurilised muutused; kirjakultuur; maailmareligiooni või tugeva organisatsiooniga kiriku olemasolu; koloniseeritus ja iseseisvus; rahvuslik eneseteadvus jpm.

Suulisegi usundi puhul näib kogu andmestik olevat äärmiselt determineeritud ja määratud pärimuskontrolli poolt. Teisalt toimuvad seal aja jooksul vabad muutused, uute seisukohtade tekkimine ja omaksvõtmine. Markantsemalt kui muude vaimse pärimuse liikide puhul kerkib küsimus traditsiooniline rahvausundi ja indiviidi individuaalse usundilise maailmapildi vahekorras. Arhiivandmestik koosneb loendamatu teadetest ja juttudest, mis esindavad mitmeid erinevaid kujutelmi ja kihistusi. Nende hulgas on ainukordseid, ühe isiku uskumusi, tema maailmapildi formuleeringuid. Sinna on oma ajastu margina sattunud ka valik kirjapanekuid isikutelt, kes ei olnud motiveeritud toimiva uskumussüsteemi jäädvustamisest, vaid oma loodud lugude esitlemisest muistse eestlase mütoloogia ja usundina. Erineva motivatsiooniga kirjasatjate hulgas on diletantidest kirjameeste omaloomingut rahvausundi ainetel, amatöörajakirjanike muinasloo konstruktsioone, fantasöörade arendusi ja väljamõeldisi, falsifikaatorite loomingut ja muud pärimusliku katteta loomingut.

Allikad

a. Suuline pärimus ja selle hindamisprintsüübid

Eesti rahvausund kuulub suuremas osas suulisel pärimusel põhinevate usundite hulka. Seetõttu on iseloomulik suurem labiilsus, erinevate seisukohtade ja nägemuste rohkus. Usundiuurijate kasutada olev suulisest pärimusest talletatud ainekust osa kuulub põhiallikate hulka, paljusid rahvaluule liike saab kasutada kinnitusmaterjalina, osa on muu suunitlusega (nt puhtpoetilise sõnumi vahendajad) ega kuulu esmatasandi ainese hulka. Pärimusliikide aja-, ruumi- ja isikukarakteristikud, poeetilisus-utilitaarsus, samuti usundilise informatsiooni fiktsionaalsus-mittefiktsionaalsus varieerub, mistõttu nende maailmavaate ja usundi peegeldamine on erineva tõeväärsuse ja objektiivsusega.

Eeskätt on usundiloolase käsutuses jutupärimus: müüdid, muinasjutud, muistendid, pajatused, uskumuste ja kombestiku teated ning pikemad kirjeldused. Üks klassikalisi müüdi, muinasjutu ja muistendi võrdlusi eristab seejuures alljärgnevaid kriteeriume:

Jutustamise aeg

kindel aeg puudub

kindel aeg

Tõepärasus	Usutakse		pole tõsi
Nähtumus	mingi aeg ja paik		ajatu, kohata
juhtumise aeg	enneminevik	lähiminevik	ebamäärane
Juhtumisaeg	teine maailm	kaasaegne maailm	ebamäärane
Asend	püha	püha või profanne	profanne
Peategelane	mitte-inimene	inimene	inimene või mitteinimene
Jutuliik	müüt	muistend	muinasjutt

(Bascom 1965).

Muinasjutte on nimetatud rahvapäraseks profaanseks ajaviitekirjanduseks, uskumise kriteerium ei ole oluline. Muinasjutte ei kasutata üldiselt usundiloo allikmaterjalina, kuid sinnagi on põimunud arhailise maailmavaate kajastusi ja uskumusi, müütilise aine reminestsentse. Muinasjutud on äärmiselt laialt levinud, ometigi võib mõnedel jututuüpidel olla kitsamaid lokaalseid eriarendusi või -motive. Kristi Salve on näiteks osutanud mõnede imemuinasjuttude läänemeresoomeliste eriarendustele, Uku Masing aga juhtinud tähelepanu teatud Kaukaasia ja Eesti muinasjuttude tavatule sarnasusele. Sellised asjaolud pakuvad huvitavat mõtteainet kultuurikontaktide ja ehk koguni etnopsühholoogia kohta. Muinasjuttude alaliikide puhul on uskumiskriteerium erinev. Rahvausundiga on seotud nt legendilised muinasjutud (Eesti traditsioonis tähistab termin legend piiblitegelaste ja pühakutega seotud pärimust). Sellel pärimusliigil on seosed usuliikumiste, suulise ja kirjaliku vagakirjandusega, usutavasti oli osa neist jutustajatele uskumisväärseid. Sama kehtib osa novellilaadsete muinasjuttude kohta, mille süzeed sarnanevad algelise seikluskirjandusega ja mis sisaldavad lisaks kirjanduslikele laenudele võõrapärase olustiku kirjeldusi.

Müütide, tõena usutud pärimuse kohta on B. Malinowski tõdenud, et nad on pärimusekandjaile "elavaks tõelisuseks, mida usutakse" ning osutanud, et nende tähendus on võrreldav sellega, kuidas suhtuvad usklikud Piibli loomislugudesse, Kristuse sünni ning ristilöömissse.

Eesti pärimuses on ehedaid müüte vähe, rohkem on n-ö kvaasimüüte, profaniseeritud lugusid maailma, asjade ja olendite loomisest. Uskumiskriteeriumit on neis lugudes raske määrata, tajutav on humoorikas toon (naise loomine koera hännast, tubaka saamise lugu). Ka vanadest müütilistest lauludest leiab müüdimotive. Regivärsiline lüroepika on säilitanud müütilised motiivid, mis proosapärimusest on taandunud, nt "Loomislaul", "Suure tamme laul", "Mere pühkimine", "Taevased kosilased" jm. Legendilised regivärsilised laulud on säilitanud vanad kristlikud motiivid. Lauluainest pole loetud usundiloo otseste allikate hulka: arvestada tuleb metafoorse tegelikkuse kujutamise, poeetilise sunniga jm.

Peamisteks usundiloo allikateks on uskumusteaded, muistendid ja memoraadid, teatavate rituaalide kirjeldused ja nendega seotud tekstid. Usunditeaded kujutavad endast lühikesi üldistusi: teateid, konstateeringuid, väiteid, kinnitusi, manitsusi, hoiatusi. Osa neist on fikseeritud nn ühelauseliste imperatiividena. Sagedasti esitatakse nad lausena, milles määratletakse põhjuse ja tagajärje seosed (nt *Kui uss läheb vette, siis üheksa päevaga muutub ta angerjaks*). Ülesehitused baseeruvad *kui-siis, nõnda-nagu* jm lihtsatel konstruktsioonidel. Mõnikord lisandub neile ka uskumuse esitaja või kogeja poolne kommentaar, kus ta esitab oma isikliku suhtumise, omapoolseid uskumatuse või uskumiskriteeriumeid, viiteid sarnastele juhtumitele ja moraalinoüetele, viiteid asjade tabulisusele ja selle rikkumisest tulenenud karistustele jms.

Muistendid on oma olemuselt usundilisi stereotüüpe esindavad lühemad lood, mis sageli sisaldavad kinnisdialooge, poeetilisi ütlemisi ja vormeleid. Osa muistendeist põhineb rändsü. eedel, mida on kohalike oludega vaid vähesel määral adapteeritud. Usundiliselt informatiivsusest on kesisteks peetudki rändmuistendeid, millel on kivistunud ülesehitus ja äärmiselt lai levik.

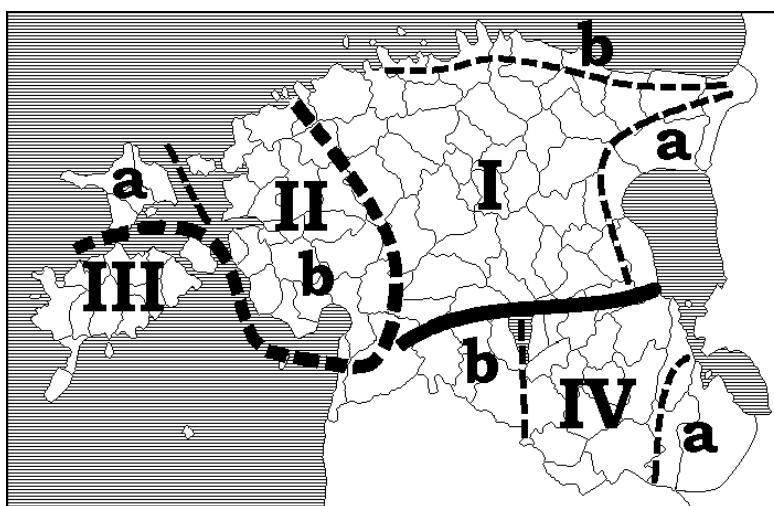
Eesti folkloristikas on muistendeid ja memoraate eristatud harva ja sagedasti nad ongi raskesti eristatavad. Seda juhul, kui kõik muu peale kogeja-kriteeriumi langeb juttudes kokku. Memoraadid on jutustaja enda või tema tuttavate üleloomulikel kogemustel põhinevad lood. Üldjuhul on memoraadid oma ülesehitusel labiilsemad, põhinevad ühel või paaril eredal detailil või kujundil. Siiski on memoraatide puhul oluline jälgida, kas kogemuse tõlgendus tugineb traditsioonile, kas selleks kasutatakse pärimuslikke termineid ja kas ta sobitub üldisesse usundilisse raamistusse.

Eestis on mütoloogilisi olendeid või nähtusi puudutatavat ainet on vaadeldud ühtse fenomenoloogilise tervikuna. Põhjamaade folkloristikas on jutuliike rangemalt lahus hoitud. Usundiliselt informatsiooni kõige rikkamaks jutuliigis on pidanud memoraate nt 20. sajandi usundiliste juttude uurimise suurkuju Lauri Honko. Memoraatidele on tunnuslikuks peetud veel hinnanguliste osade, argumenteeriva seletuse või tõlgenduse lisamist loole. Alles jutustajapoolsete kommentaaride abiga on võimalik määratleda jutustaja enda suhtumist.

L. Honko on rõhutanud vajadust jälgida usundilise kogemuse saanu meeleseisundit ning kogemusega samaaegselt toimunud objektiivseid asjaolusid, mõjureid ja seda, kas lugu on esitatud tõsiselt uskumiseks (Honko 1972: 98). Eesti ainese puhul on seda raske rakendada, eeskätt juba eespool nimetatud originaaltekstide äärmiselt napi taustandmestikuga varustatuse tõttu. Tegelikult on see uurija meelevaldas, kuidas ta lahendab enda jaoks küsimuse, kas valitud müüdid-muistendid-uskumusteated on esitatud tõsiselt uskumiseks. Arhiivianndmete puhul on uurija silmitsi veel probleemiga eristada usutud ja humoristlikud lähenemisviisid.

Pajatused ja naljandid viitavad usundiliste nähtuste olemasolule: naljandid pentsikutest kummituste kartjatest, armumaagiaga tegelejaist, pajatused nõiana tegutsenud isiku veidrustest, tõnnile ohverdaja naeruvääristamine jm viitab, et neid uskumusi aktsepteeriti mõnede isikute poolt ning peeti vanapäraseks ja pentsikuteks teiste poolt, igatahes olid nad olemas. Suhtumusliku murrangu järel (suuremaks murranguajaks on põhjust pidada I MS) hakati paljusid rahvausundi nähtusi ja tavasid naeruvääristama. Didaktilised jutud ja fiktsioonid annavad sama moodi informatsiooni usundisüsteemi ja selle staatuse kohta. Sama kehtib vanasõnade, keelendite, mõistatuste, tavandisse kätketud informatsioon kohta - need pärimusliigid on põimunud usundiga ja usund ise manifesteerub erinevate rahvaluuleliikide kaudu.

Funktsionaalsete erinevuste kõrval on Eestis palju tähelepanu pööratud usundinähtuste levikupiirkondade fikseerimisele, kuivõrd see aitab jälgida kultuurikontakte ja mõjutajaid, samuti genealoogilisi seoseid. Kihelkondlik koondstatistika eesti rahvaluulekogude kohta koos erinevate liikide kogumistihedusega on esitatud Richard Viidebaumi ja Oskar Looritsa kirjutises *Eesti rahvaluulekogude statistiline ülevaade* (Viidebaum & Loorits 1932: 195–219). Selle ja hiljem koostatud konkreetsete levikukaartide eristuvad Eesti tähtsamad folkloorialad: 1. Lõuna-Eesti, eriti Mulgi ja Kagu-Eesti ja 2. Ranna-Eesti, eriti kirdepoolne põhjarannik (vt ka Krikmann). Oskar Loorits eristab neli usundi ja folkloori põhiala ja peamiste mõjutuste suuna (Loorits 1949: 5).

Eesti etnograafilised ja folkloorirajoonid Oskar Looritsa järgi

- I. Põhja-Eesti** (a: Kodavere-Alutaguse allala mõnede vadjapäraste joontega; b: rannikuala rohkete soomepärase joontega), n-õ tüüpiline eesti ainestik;
- II. Lääne-Eesti** (a: Hiiumaa; b: Sise-Pärnumaa) rootsi ja saksa kultuurimõjud;
- III. Saaremaa ja Muhu**, suvetööliste vahendusel Lõuna-Eesti ja liivi mõjutused;
- IV. Lõuna-Eesti** (a: Setumaa; b: Mulgimaa), kusjuures a puhul on märgatav vene ja b puhul läti mõjutused.

Kirjalikud allikad

Oma liigispetsiifika iseloomustab ka kirjalikke allikaid. Nad kasutavad teatavaid ajajärgule iseloomulikke stereotüüpe, neil on liigiomane ülesehitus, teisest kultuurist pärit rändurite tekste ja suhtumisi iseloomustavad võõra kirjeldamine stampkujunditega - tõepära ning kanoonilisest võttestikust tuleneva paratamuse vahel jääb uurija määrata. Eestlaste puhul on sarnaseks stampkujundiks korduvad viited asjaolule, et nad on nõidusele aldis paganad.

Nagu esimesi rahvaluulet sisaldavaid käsikirju laenati üksteisele kopeerimiseks, nii ka trükiseid iseloomustab kord koostatud allikate kopeerimine ja kompileerimine ning neile tuginevad

ümberjutustused. Veel on osutatud teatud kanoonilistele võtetele ja andmete moonutamisele visitatsiooni- ning nõiaprotsessi protokollides. Ühelt poolt tingis seda vastamiseks ettenähtud küsimustik, teisalt on põhjust eeldada, et süüalused füüsilise ja vaimse surve all andsid "oodatud" tunnistusi, ilma et see vastanuks tegelikele usukujutelmadele ja inimese veendumustele.

Kirjalikest usundiloo allikatest on häid tekstivalimikke ja ülevaateid (Laugaste 1963, Saareste 1995), alljärgnevas vaid mõned üldisemad viited. Suurem osa varaseid eesti usundi kirjapanekuid pärineb kroonikakirjutajate, juhuslike vaatlejate ja rändurite sulest. Olgu siinjuures nimetatud Novgorodi kroonika, Läti Henriku kroonika, S. Münsteri "Cosmographie", Saxo Grammaticuse "Gesta Danorum", B. Hoenecke riimkroonika, T. Hjärne, Chr. Kelchi, F. Nyenstaedti ja B. Russowi kroonikad. Linnaelanikuna vahendab Russow väärtuslikku linnaainestikku, uskumusi, kalendri- ja ohvritavasid. Vaha- ja majapidamissaaduste ohvritele, mis olid samal ajal levinud kõikjal Euroopas, vanade usukommete järgimisele ning muistsete pühakohtade austamisele viitavad enamasti kõik 16.-17. sajandi allikad, sh kirikuvisitatsioonide protokollid (Westrén-Doll). Katoliiklike kommete järgimisele, paganausu mõju säilimisele ja segunemisele katoliikliku süsteemiga, ohvrikommete harrastamisele ning libahundi jm kujutelmade elavusele osutavad muudki käsikirjad, sh Antonio Possevino kiri Mantoa hertsoginnale (Possevino 1973: 19, 27, 29). Libahundikujutelmast kirjutavad H. v. Bruiningk (*Der Werwolf in Livland und das letzte im Wendeschen Landgericht und Dörpatscher Hofgericht i. J. 1692 deshalb stattgehabte Straferfahren*) ja H. Samson.

17. sajandi trükistest on kuulsamad 1644. a. Urvaste pastori J. Gutsloffi "Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefeland Wöhhand", kus kirjeldatakse 1641. ja 1642. aasta ikalduse arvatava põhjuse - uus veski ja puhastamata jõgi - kõrvaldamist. Gutsloff kirjeldab jõehaldja lepitamist loitsu ja ohvrihärjaga (Suits & Lepik 1932: 120). Tähelepanuväärselt sarnaneb 17. sajandil Vihtla Jürgenilt kirja pandud loitsu teise, nõiana süüpinkki sattunud Haiki Jani piksekahju sõnadega (Ariste 1936: 12). Mõlemal maagilisel tekstil on märgatavaid ühisjooni 19. sajandi lõpul - 20. sajandi alguses Kraasna eestlastelt kirjutatud piksepalvega (Kallas 1903: 76 jj.), kus pöördutakse abi järgi püha Tooma poole. Ühtlasi kinnitab Gutsloffi kirjutis visitatsiooniprotokollides korduvalt rõhutatud teateid eestlaste oma kultuseteenritest või -vanematest, kes juhtisid erisuguseid riitusi ning sealjuures ütlesid eest arhailisi palveid.

Suur, seni läbitöötamise järgus aines sisaldub kokku umbes pooleteisesaja nõiaprotsessi protokollides, millest sadakond peeti 17. sajandil. Kohtu alla sattunutest osa olid lausujad ja rahvaarstid (teadaolevalt esitati sarnane süüdistus 22 mehele ja 10 naisele) (Madar 1987: 137, Uuspuu 1938 III). Enam kui kolmkümne kirja pandud loitsuteksti hulgas on vormilt, sisult, funktsioonilt ja keelelt erinevaid tekste - nendena kasutati kristlikke palveid, laialt tuntud kristliku taustaga arstimissõnu, legendilisi pöördumisi, lühemaid ja pikemaid värsistusi ja lihtsakoelisi ütlushi. Vaimolendeist on peale libahundi enam juttu kuradist, kes esineb linnariietuses (sinises kuues, läikivate nõõpidega) isandana, meelitab endaga igal viisil koostööle, nõidade omavahelisest suhtlemisest ning vihjamisi haldjaist, seda maagiliste tekstide vahendusel. 17. sajandi keskemaid käsikirju on nn Forselius-Boeckleri "Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten", mis ilmus esmakordselt 1685. aastal, ent mida on hiljem pikema ja kommenteerituna (Boeckler-Kreutzwald 1854) või algtekstina (Hermann 1898, Forselius 1915) publitseeritud. A. V. Hupeli "Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland" sisaldab arstimite ja arstijate liigituse (Hupel 1774: 338, Hupel 1777: 127), teateid kalendritavade, ajaarvamise jm usundiga seotud nähtuste kohta.

Estofiilide ja esimeste eestlaste kirjapanekuid iseloomustab kodukandipärimuse hindamine ja jäädvustamine, vahel teadlikum mütoloogilise ainese kogumine ja publitseerimine. Viimasel juhul sõltub koguja, selekteerija ja tõlgendaja ajastu peamistest ettekujutustest ja üldisest filosoofiast, levinud koolkondadest ja seisukohtadest, kuidas see või teine nähtus tegelikult peaks välja nägema, kust põlvnema või kuidas liigituma.

Varasematest mütoloogilise ja usundilise aineestiku tõlgendajatest tõuseb esile H. A. Neus, baltisakslane, kes keskendus kooliõpetaja ametist loobumise järel eesti usundilise ainese kogumisele ja kommenteerimisele. Koostöös Fr. R. Kreutzwaldiga valmisid tal eesti mütoloogia ja müütiliste laulude väljaanded. Paraku on sealsete tekstide enamik pärit Kreutzwaldilt, kes luulendas oma peast või töötas rahvaluule ainetel välja omaloomingulisi tekste. Ka kommentaarid paistavad silma liialduste ja fantaseeringute poolest.